

TB

02587

„AESTHETISCH“ OF „PURITEINSCH“ ?

DOOR

DR. J. WILLE

HOOGLEERAAR AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT
TE AMSTERDAM

AMSTERDAM

H. A. VAN BOTTENBURG

„AESTHETISCH” OF „PURITEINSCH” ?

REDE

UITGESPROKEN TER AANVAARDING VAN
HET AMBT VAN HOOGLEERAAR AAN DE
VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM
OP VRIJDAG DEN 30^{STEN} JANUARI 1925

DOOR

DR. J. WILLE

8T
f2260
-

AMSTERDAM
H. A. VAN BOTTENBURG

HOOGGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN ONZER
VEREENIGING,
HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN DEZER
HOOGESCHOOL,
HOOGGELEERDE HEEREN PROFESSOREN,
ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN ONDER-
SCHEIDENE WETENSCHAPPEN,
WELEDELE HEEREN STUDENTEN,
EN VOORTS GIJ ALLEN, DIE HIERHEEN ZIJT
OPGEKOMEN OM DOOR UWE TEGENWOOR-
DIGHEID AAN DEZE PLECHTIGHEID LUISTER
BIJ TE ZETTEN,

ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDERS!

In den strijd van taai voort- of langzaam uitlevende oude leuzen en twijfelend overwogen of stellig verkondigde nieuwe beginselen, schijnt zich in onze nieuwe letteren een verblijdende kentering der geesten te openbaren. Van de hoogte van het eenzame, heilige „ik” wil men weer afdalen naar de gemeenschap; van den schijn wil men naar het wezen; in de werkelijkheid zoekt men de idee; aan den vorm bindt men de gedachte; achter de zinnen speurt men de ziel. Een behoefte spreekt zich uit aan algemeene grondslagen, aan vastheid van richting, en zekerheid van doel. De grondwet, die luidde: de kunst om zichzelf, schijnt opgeheven; het woord tendens klinkt niet meer als een vonnis; God en godsdienst kwamen weer in het zicht. En historie en traditie beginnen weer waarde te krijgen. De beste kenner wellicht van onze nieuwste poëzie ziet met ingenomenheid den terugkeer der jongste Roomsche dichters tot het zuivere Katholieke dogma en de zuivere Katholieke atmosfeer; en de verzen van een jongen Calvinist verbindt hij onmiddellijk met de kunst van 17de-eeuwsche geestverwanten¹⁾. Zoo kan ook opnieuw weer de vraag gesteld worden, die den meesten reeds lang geen vraag meer leek: hoe is de verhouding van schoonheid en vroomheid, van kunst en godsdienst, van literatuur en christelijke moraal?

Dat dit een kwestie is ook van groote practische beteekenis, weet men uit de geschiedenis van onze eigen letterkunde. Geen beschrijver daarvan, of hij geeft verslag van de conflicten tusschen Gereformeerde moralisten, en „vrijer” denkende kunstenaars. De sympathie gaat daarbij

altijd naar den éénen kant; voor de andere partij heeft men meest niet veel anders dan afkeer. Waarbij dan het verschil in graad vrij nauwkeurig de gezindheid teekent van den historicus tegenover de christelijke religie zelve; tenzij het oordeel niet zelfstandig opgemaakt, maar van anderen in goed vertrouwen overgenomen werd. Daarbij wist men vaak niet de fout te vermijden, van aan de begunstigde partij min of meer zijn eigen moderne opvattingen toe te schrijven. Of men zorgde, voor het minst, voor een niet-onduidelijke her-waardeering naar die inzichten. Zoodat in elk geval „puriteinsche” gebondenheid in sterke tegenstelling kwam te staan met „aesthetische” vrijheid. Dat de historische getrouwheid zoo wel eens last leed, ten gunste van den een, ten nadeele van den ander, laat zich begrijpen.

Die er het naast aan waren, het verbroken evenwicht te herstellen, hebben, zoover ik weet, nog nooit het geheel der historische feiten, hierbij betrokken, zelfstandig overzien, geordend en beschreven. Wel hebben Gereformeerde geleerden de kwestie uit wijsgeerig en uit algemeencultuurhistorisch oogpunt behandeld; het is U allen met mij bekend²⁾. Maar daarmee verviel niet de plicht, ook de historische bijzonderheden en hun onderling verband aan nieuw, zelfstandig, kritisch onderzoek te onderwerpen. Vandaar, dat ik het niet ongepast achtte, bij de aanvaarding aan onze Gereformeerde Universiteit van een nieuw ingesteld professoraat voor de Nederlandsche taal- en letterkunde, te spreken over het dilemma, waarvoor onze literatuur-historie ons gedurig plaatst: „*Aesthetisch*” of „*Puriteinsch*”?³⁾ Dat ik mij tot enkele punten uit de ruime stof moet bepalen, zal geen bezwaar zijn; ik stel mij voor, dat niemand volledigheid op dit uur verlangt. Te meer, daar ik ook buiten de grenzen der Nederlandsche letteren zal moeten treden, omdat dezelfde kwestie ook in de historie van andere volken een rol speelt; en omdat daarover nog pas, naar aanleiding van nieuwe sociologische, cultuur- en literairhistorische inzichten, die ik ook niet geheel onvermeld zal mogen laten, zeer uitgebreide en nauwkeurige onderzoekingen werden gedaan. Zoo vraag ik uw aandacht voor enkele *Duitsche theorieën* van onzen tijd; voor de toepassing daarvan op *Engelsche litteraire toestanden* van 17de en 18de eeuw; voor het ontstaan en het daarmee samenhangend *karakter van onze Nederlandsche literatuurgeschiedenis*; en voor de wezenlijke verhouding der *Nederlandsche Gereformeerden* tot de letteren, inzonderheid in onze gouden eeuw.

I.

Er is wel geen wetenschap, waarin grootere onzekerheid heerscht, en meer verschillende inzichten worden verkondigd, omtrent beginsel, stof, methode en doel, dan in de wetenschap der literatuur, en haar voornaamste en bekendste onderdeel, haar geschiedenis.

„Literatuurgeschiedenis is kunstgeschiedenis,” heeft een uitstekend kenner tweemaal, naar tegenovergestelde kanten, gewaarschuwd⁴⁾. Eerst, toen een alles-naspeurend historicus de kunst dreigde te doen verzinken in een zee van feiten, daarna, toen laaiende geestdrift voor de Kunst de historie ernstig scheen te kort te doen. De eenvoudige constateering, die welbeschouwd toch niet zoo vanzelfsprekend is, houdt vrijwel alle

bezwaren en gevaren in, die onze wetenschap ontmoet. De eischen der geschiedenis; de rechten van de kunst; wat kunst is? hoever literatuur strekt? en de verhouding van die beide; de kenmerken en de maatstaven, ontleend of aan het heden of aan het verleden zelve. Daarbuiten is er nog de algemeene, en reeds oude, vraag, of geschiedenis als wetenschap zelfs wel mogelijk is; zij zal den historicus slechts dringen tot de scherpste contrôle niet alleen van zijn materiaal, maar ook van zijn eigen geesteshouding tegenover zijn object. En eene bijzondere, van meer klem: of *kunst* wel voorwerp van geschiedkundige wetenschap kan zijn? Omdat zij veel minder zaak is van verstand, dan van gevoel en smaak, onderstelt de vraag, dat wetenschap hier weinig anders vermag dan het registreren en combineeren van omstandigheden, waaronder kunst telkens verschijnt. Zij dringt tot boedelscheiding, ten behoeve van de didactische cultuurgeschiedenis eenerzijds, en de lyrische kunstbeschuwing ter anderzijde. Zoovele vragen, zoovele antwoorden, en zoovele soorten van literatuurhistorie. De grenzen waartusschen zij zich kan bewegen, zijn statistiek en roman.

- Duitse theorie en praktijk kunnen het gezegde voortreffelijk illustreeren. Tientallen jaren heeft men er de literatuurgeschiedenis beoefend als een natuurwetenschap; de weg was lang, maar geleet veilig. Toen kwam de reactie, die nieuwe methoden aangaf, en van de oude verantwoording eischte. De stoot ging uit van DILTHEY, met zijn scherpe scheiding van natuur- en geesteswetenschappen; zijn diepgaande onderzoekingen over het dichtelijke scheppen; en zijn vaststelling van drie „Weltanschauungstypen”, die beurtelings heerschen: het eerste materialistisch, het tweede sterk neigend tot pantheïsme, en het derde theïstisch van richting. SHAFTESBURY voegde hij met SCHLEIERMACHER samen in het tweede, PLATO met KANT en de christelijke aanschouwing in het derde type. Sceptisch toeschouwer zelf, kon hij, als een moderne en stoutere LESSING, geen keuze doen. Iedere periode heeft haar eigen geestelijke werkelijkheid; zooals elk der cultuurcomplexen, waaronder ook de kunst, zijn eigen „Gestaltungen”. Terwijl het natuurwetenschappelijke gebeuren slechts uiterlijk wordt begrepen, wordt het „geisteswissenschaftliche” innerlijk ervaren, psychisch be- en in-geleefd (nach-erlebt). In den dichter bestaat de nauwstdenkbare samenhang tusschen „Erlebnis” en „Gestaltung” 5).

Het is merkwaardig, welk een invloed deze denkbeelden van DILTHEY, en hun uitwerking en wijziging door zijn leerlingen, hebben uitgeoefend op de kunst- en in het bijzonder de literatuurgeschiedenis. In Duitschland vindt men ze telkens en overal, maar ook daarbuiten, als in ons land, meent men ze gedurig op te merken. Meerdere onbevangenheid en onpartijdigheid, dan hij anders wel gewoon is, kan den geloovigen christen aanvankelijk aantrekken 6), tot hij begrijpt, dat het scepticisme, dat deze teweegbracht, wezenlijk kennen en waardeeren ook feitelijk uitsluit; en tot de praktijk hem leert, dat de leuzen — want daar gaat het spoedig heen — gemakkelijker veranderen dan de geesten.

H. NOHL beschreef de „Weltanschauungen der Malerei”, en het verband van wereldbeschouwing met dichtkunst en muziek. Bekender werd het werk van een anderen volgeling van DILTHEY, van WALZEL, den

man van het „Formproblem”. De ouderwetsche scheiding van „vorm” en „inhoud” verwerpend, wijst hij op een „innerlijken vorm”, als de eenheid van gedachte en uitdrukking des dichters: een idee van GOETHE, die het weer gemeen had met SHAFTESBURY, die zelf daarmee den invloed toonde van PLOTINUS. WALZEL beroemt zich ook „in dem Begriff *synthetischer* Literaturforschung seinen Fachgenossen ein gern-verwertetes Schlagwort geschenkt zu haben” 7). Maar terwijl hij DILTHEY’s levenslange streven om persoonlijkheid en historie in haar nauwen, noodwendigen samenhang te beschouwen, zonder nochtans de eerste te kort te doen, op litterair-historisch terrein verder tracht te verwerklijken, blijft ook nog bij hem, en veel sterker bij anderen, de invloed naverken van den uitersten individualist NIETZSCHE, die de historie den scheid-brief gaf 8). Van dezen is ook de onderscheiding in de kunst afkomstig van apollinisch en dionysisch 9), als modeleuze ons allen bekend; waar in lange reeks andere oude en nieuwe tegenstellingen aan werden gekoppeld: klassiek en romantisch; klassiek-egyptisch (!); traditioneel-antiek en christelijk-germaansch; linear-malerisch; renaissance-barok; abstraktion-einführung; imagination plastique et diffuente; Erkenntnis- und Erlebnis-Naturen 10). De theorie van polariteit kwam in zwang, in verschillende opvattingen; waarbij ook de Franschman CAZAMIAN instemming vond voor zijn formuleering van één psychologisch rythme in alle Europeesche literatuur 11). In het voorbijgaan merken wij hier op de „wederzijdsche verklaring der kunsten”; een idee, ook door WALZEL gepropageerd; goed, maar al te vruchtbaar gebleken in fantastische combinaties 12).

De oude philologische methode van literair-historisch onderzoek, descriptief-analytisch, en de nog oudere „dogmatische” moesten wijken voor een nieuwe van intuïtief aanvoelen en synthetisch inleven. RICARDA HUCH’s *Deutsche Romantik*, GUNDOLF’s *Goethe*, en bovenal BERTRAM’s *Nietzsche* waren sprekende voorbeelden. De laatste ging van dezen het verst: een „Versuch einer Mythologie” heet zijn boek. Meer dan een subjectieve voorstelling, de weerspiegeling in een bepaalden tijd, bereikt immers de geschiedenis niet. En zoo moet het ook: een *legende*, een *mythos* 13).

Nuchterder geesten bleven zich verzetten: de nieuwe methode zou tot onvruchtbaarheid gedoemd zijn, tenzij zij zich met de oude verbond. De goede vertegenwoordigers van het oude wisten trouwens ook al wel, dat indringen in den geest van auteurs en werk noodig was 14). En de Katholieke VOSSLER spotte bij HEFELE’s *Dante*: alweer een „psychologisches Erlebnis”. De naartig speurende vakgeleerden worden veracht; „gestalten” maar! 15)

Kunst-, ook literatuur-geschiedenis zonder namen wordt nu een ideaal: om stroomingen en richtingen is het toch te doen 16). Dat de psychologische analyse, die de historisch-philologische in korten tijd zoozeer had achteruit gedrongen 17), weldra bij menigeen weer het veld moest ruimen voor haar jongere zuster uit Weenen, verwondert ons niet. Zij was, zoo scheen het althans, tot zooveel bekwaam, en stelde zich met zoo weinig tevreden 18).

Maar ook de cultuurhistorische opvatting kon en wilde zich aansluiten bij DILTHEY. De milieu-theorie van TAINÉ — veel ouder eigenlijk dan

deze — perkt men in; aan steeds voortschrijdende ontwikkeling in de kunst wordt weer twijfel geopperd; men neemt een spel of een strijd waar van velerlei factoren, innerlijke en uiterlijke: daarbij zijn geloof, wetenschap, politiek; verzadiging, mode; bovenal: nieuwe cultuur-inhoud 19). Een titel als: *Gesellschaft, Weltanschauung und Schrifttum in ihren Wechselwirkungen* — 't gaat over Engeland in de 19de eeuw — is veelzeggend 20). TROELTSCH' verwijt gaat weerklink vinden: de literatuurhistorici hadden lang hun vak bestudeerd in het luchtledige 21). PAUL MERKER, eerbied vragend voor de school van W. SCHERER, wil zelfs tegenover het formeel-aesthetische principe en dergelijke gevaarlijke leuzen handhaven, dat literatuurgeschiedenis geen kunstwetenschap is — dat is *aesthetica* —, maar historie, met, in principe, de literaire cultuur van het verleden in haar geheel tot object: geen aesthetische keur, maar „die Gesamtheit des literarischen Schaffens”. Sociaal-literaire studie is zijn bedoeling, van ideeën, vormen, modes; want de grootste dichter bleef kind van zijn tijd. „Weltanschauung” vindt hij daarbij van het grootste gewicht: zijn voorbeelden zijn geheel DILTHEY. Hij wil verder nagaan de verhouding tot andere kunsten (WALZEL!), de literaire kritiek, de buitenlandsche invloeden, met hun modificaties, en hun wegen — hij bepleit een litterair-historische verkeersgeographie —, en niet minder de veel te veel verwaarloosde neo-latijnsche dichtkunst, waarin vaak het voorbeeld lag der letterkunde in de eigen taal: een bijna 1000 jaar durenden internationalen inslag in het nationale geestesleven. Maar hoe belangrijk ik verschillende punten van dit program ook vind, daarbij mag ik niet stilstaan 22).

Wij merken op, dat *wereldbeschouwing* allerwegen de grootste factor wordt bij de studie der dichtkunst. De werkzaamheid van den dichter, zoowel receptief als productief, hangt daarvan af, begrijpt men. De groote beteekenis in dat opzicht van den godsdienst is daarmede tegelijk ook erkend. Maar het blijft louter cultuurhistorische waardeering, en ook uit dat oogpunt beschouwd, schiet men nog wel te kort. Practisch blijft men veelal op zijn „aesthetisch” afwerend standpunt staan; het blijkt gedurig uit woord en gebaar. Misschien vindt men onder de Duitsche geleerden bij Katholieken nog het meest het oude christelijke inzicht omtrent de verhouding van kunst en religie. De katholieke hoogleeraar BRIE schreef over — en tegen — de aesthetische wereldbeschouwing der 19de eeuw, daarbij ook telkens de kritiek op dat type aanhalend van den Deenschen theoloog KIERKEGAARD 23). Tijdens de DANTE-jubilea wees VOSSLER erop, dat DANTE mijlen ver stond van het vage moderne religieus-voelen: hij had het weten des geloofs 24).

Bij de Katholieken wordt ook meer dan eens de kwestie kunst-moraal, wetenschappelijk en populair, opzettelijk en uitvoerig behandeld. Nauw verband leggen zij tusschen kunstschoon en zedeleer. De kunst geeft „den ideellen Gehalt der Wirklichkeit”. Hoe volkomener de idealiseering, hoe grooter kunstwerk. Einddoel van alle kunst is de verheerlijking van God. De levenswaarheid mag zij niet te kort doen; ook zonder moraal kan zij vaak optreden. Maar geen wezenlijk groot kunstwerk ontstaat ooit uit louter artistieke interesse; altijd wil het in bepaalde richting werken op tijdgenoot en nakomeling. En altijd heeft het aesthetische te

zwichten voor hoogere belangen. Beter geen Michel Angelo, dan geen schaamte, zegt KÜNZLE ²⁵).

II.

Die Roomsche klanken waren voor een Gereformeerd oor vertrouwer, dan al wat wij tot nog toe van andere Duitschers hoorden. Ook waar dezen over Gereformeerde literaire opvattingen spreken, blijkt van geen contact. Een Fransch Zwitser moge nog het Calvinisme bijzonder vruchtbaar achten voor „la littérature personnelle”, omdat zijn belijders door hun godsdienst gewoon waren, „hun hart te peilen” ²⁶) — bij de Deutsche literatuur-historici vindt deze religie en wereldbeschouwing thans wel veel belangstelling, maar hun persoonlijke waardeering is en blijft, dat „der Calvinismus” aan beschaving en letteren altijd ten zeerste in den weg heeft gestaan. Dat blijkt uit verschillende publicaties over Engelsche puriteinen en Engelsche letteren. Het minst reken ik daarbij met de stukken, die nog altijd gewisseld worden in wat ik bijna „den MILTON-oorlog” zou willen noemen. Want die is internationaal; en aan hetgeen voor mijn stelling het meest bewijzen zou, wijdt niemand ernstige aandacht ²⁷). Den eersten aanval op MILTON deed de Zweed LILJEGREN (1918). MILTON loog herhaaldelijk terwille van zijn eigen glorie; hij was een zelfzuchtige, trotsche revolutionnair; veel meer stoïcijn en macchiavellist, dan calvinistisch puritein. 'n „Herrische Natur”, die, desnoods, tegen grof bedrog niet opzag. Zijn God was een politieke God. Zijn Satansfiguur, daarin beeldde hij zichzelf uit. Het op nauwkeurig onderzoek gegrond betoog zit goed in elkaar; maar enkele zwakke plekken kunnen door gissingen en onderstellingen niet zóó worden versterkt, dat de conclusies niet zeer wankel lijken te staan. Een Nederlandsch Katholiek geleerde verheugt zich, dat de oogen nu eens opengaan voor het wezenlijke karakter van MILTON, die geen Christen, maar veeleer pantheïst was; maar onrechtvaardig vindt hij, dat LILJEGREN zijn aanklacht tot een requisitoir maakt tegen heel het Calvinisme ²⁸). Dat MILTON van ouds reeds gold als een voorbeeld van christelijke inspiratie, dat hij een steun was van het religieuze leven in de 18de eeuw, dat hij grooten invloed oefende in christelijken zin op de romantiek, zelfs dat JOHN WESLEY hem bewonderde en ter lezing aanbeval, legde hier weinig gewicht in de schaal ²⁹). Maar juist de Duitschers konden over het algemeen den ouden MILTON nog niet opgeven. Op MUTSCHMANN na, die den Zweed ver voorbijstreeft. Een symptomatisch geval. In *Der andere Milton, Milton und das Licht, Toland und Milton* bewijst MUTSCHMANN, die niet voor niets kennis heeft aan NIETZSCHE en FREUD, dat de groote puritein was een lichtschuwe albino met ernstige psychische defecten, die voor zijn minderwaardigheidsgevoel compensatie zocht in zijn wil tot macht. Zijn bewijsovervoering, die nooit hapert, is interessant, maar ik moet ze voorbijgaan. Dat TOLAND MILTON uitgaf, toonde hem, dat deze zijn waren aard herkend had, want bedektelijk wilde hij zóó zijn atheïsme propageeren. Maar voor, of door de oude puriteinen, en de nieuwerwetsche als MACAULAY, is de waarheid aangaande MILTON altijd vervalscht. Zoo-
ver MUTSCHMANN ³⁰).

Ik kom tot HERBERT SCHÖFFLER, dien de godsdienst-sociologische studiën van TROELTSCH en WEBER ³¹) er toe brachten, verwante onderzoekingen te beginnen op litterair-historisch gebied. Daaraan danken wij zijn *Protestantismus und Literatur* (Leipzig, 1922). Nieuwe wegen naar de Engelsche letterkunde der 18de eeuw, zoo dient hij zijn boek verder aan. Want verrassende uitzichten, roemt hij, hebben zich voor hem geopend: uitzichten op de gansche Europeesche literatuur-ontwikkeling. De bekende groote feiten uit het geestelijk leven der 18de eeuw: de verzwakking van het classicisme, het ontstaan van den moraliseerenden roman en het verwante betoog, het opkomen der gevoelspoëzie, de maatschappelijke en cultureele stijging van de burgerklasse, de achteruitgang van het dogmatisch en bijbelsch christendom, de algemeene zucht tot filosofie, kortom de Aufklärung en de prae-romantiek, zet SCHÖFFLER, op grond van een zéér omvangrijk statistisch materiaal, dat over drie eeuwen Engelsche literatuur- en kerkgeschiedenis gaat, in een nieuw verband, onderling en met wat voorafging. De ontzaglijke toeneming der „schöngeistig-weltliche“ literatuur, en den doorgaans moralistischen geest daarvan, schrijft hij toe aan de openstelling voor dergelijke lectuur van de groote, calvinistisch-puriteinsche volkslagen, dissenters en anglicanen, die tot nog toe daarvan nauwelijks waren aangeraakt. De verslapping van het dogmatisch geloof en van de vroeg-protestantsche „ascese“, als hij het noemt, met het wegvallen van het volstrekte, schoon ongeschreven, verbod voor alle predikanten van actief aandeel aan dergelijke literatuur waren daarvan de oorzaak. De catastrofe van Salters' Hall ³²) was het centrale punt; dat de meerderheid der presbyterianen de onderteekening der confessie verwierp, bewees de ineenstorting der oude calvinistische wereldbeschouwing voor aller oogen. Doch de behoefte aan stichting en herderlijke leiding verdween maar niet zoo plotseling; en de geest en het milieu van de pastorie bleven werken of nawerken in de auteurs: de predikanten en hun kinderen. Zoo denkt SCHÖFFLER in één slag alle toenmalige stoffen en motieven te kunnen verklaren: natuur, nacht, eenzaamheid, kerkhof, dood; nationaal verleden, volksleven, dialect, bijgeloof, volkspoëzie, de keltische overleveringen. Zoo beteekenen DEFOE, YOUNG, RICHARDSON, MACPHERSON e. t. q., met hun geweldigen invloed ook op het continent, in den grond niet anders dan het vrij komen van alles, wat tot nog toe in het kerkelijk verband had opgesloten gezeten.

Eén verdienste kan SCHÖFFLER nog het strengste calvinisme, dat in 16de en 17de eeuw den toon had aangegeven, toekennen: de predikanten hebben met allen ijver de belijders tot een lezend volk gemaakt; en zoo het lezerspubliek der 18de eeuw gevormd. Maar wat zij het te lezen gaven, was niets dan Bijbel, martelaarsboek, dogmatiek en piëtisme. Millioenen hebben er geleefd en zijn gestorven zonder eenige belletrie. Zoolang het zuivere Calvinisme heerschte, in Engeland of ook in andere landen, is daar in „wereldlijk-schoone“ letteren, of éénige zinnen-cultuur, nooit iets noemenswaards verricht ³³). Ja, voorgoed schijnt zulk een volk wel aesthetisch neergedrukt; nog weet de Engelsche middenstand niet zuiver kunstzinnig te oordeelen. Duitschland heeft er ook onder geleden, schoon niet zoo veel. Frankrijk het minst.

SCHÖFFLER's betoog doet op merkwaardige wijze zien, wat men met statistiek al kan bestaan; maar hij maakt ook den indruk, zeer vrij met zijn materiaal om te gaan. Kritiek zou er overvloedig zijn te oefenen op zijn beweringen, in het klein en in het groot; maar daarom is het mij nu niet te doen. Zijn eigen verdediging op het einde tegen het mogelijk verwijt, te veel milieu theoretisch, en te weinig „geisteswissenschaftlich” te werk te zijn gegaan, verraaft reeds een zwak; maar het is niet het eenige.

Gij vraagt nog: hoe doet hij met MILTON? Zijn geval weerspreekt niets, want hij *was* geen puritein. Het bevestigt de theorie, want hij heeft geweigerd, predikant te worden. Hoe hij de scheidslijn trekt tusschen geestelijke en wereldsche literatuur? Dat is niet duidelijk; wel blijkt, dat aan den eenen kant roman en tooneel de groote hoofdzaak zijn, met de statistisch-eenvoudige, maar historisch ontoelaatbare verwaarloozing van het onderscheid van drama en schouwburg, en van roman vóór en na 1700. Dat bovendien heel de strenge scheiding van wereldsch en geestelijk voor deze eeuwen verkeerd is, omdat de dichters zelf ze niet kenden, had iedere christelijk-europeesche literatuur hem kunnen leeren.

Eén deugd heeft naar mijn gevoelen het boek: dat het zooveel aandacht wijdde aan het publiek, aan de ontvangers der kunst. Had SCHÖFFLER hierop verder doorgedacht, misschien hadden zich heel andere perspectieven voor hem geopend: ook dát volk had behoefte aan schoonheid; en vond er ergens bevrediging voor.

WALTER SCHIRMER vulde de studie van SCHÖFFLER, die het toch in hoofdzaak over de 18de eeuw had, aan, door de verhouding uiteen te zetten van Oudheid, Renaissance en Puritanisme in het Engeland der 16de en 17de eeuw³⁴). Ook hij staat onder invloed van TROELTSCH, maar zijn werk draagt veel meer den stempel: *geisteswissenschaftlich* en *weltanschaulich*. Overigens geeft hij in aesthetisch apriorisme SCHÖFFLER niets toe; integendeel, in minachting voor het puritanisme overtreft hij dezen nog.

De oudheid maakte altijd een groote uitzondering, had SCHÖFFLER zonder meer geconstateerd: dáár was vrije toegang. SCHIRMER geeft dat ten deele toe, maar tracht anderzijds aan te toonen, dat voor de schrijvers zelf daar een zwaar probleem lag: voor de humanisten en humanistisch gevormden namelijk. Eerst was daar al de kwestie der mythologie. Lang zocht men zich te redden met een of andere dubbele beteekenis, of men sloot compromissen tusschen heidensche en christelijke vormen. Maar MILTON verwierp haar ten slotte geheel; in zijn *Herwonnen Paradijs* gebruikt hij alleen bijbelsche beelden en voorbeelden. Ofschoon hij het einde der onduldbare vermenging van twee heterogene „cultuurwerelden” goedkeurt, betreurt SCHIRMER toch, dat zoo de mogelijkheid ééner aan de antieken wezenlijk verwante literatuur voor langen tijd wegviel. Hoe dicht renaissance en hervorming bij elkaar lagen, bewijst hem de vertaler van OVIDIUS, tevens die van CALVIJN's preeken; bewijzen ook SIDNEY en SPENSER; en de algemeene eerbied voor DU BARTAS. Ook zijn de Engelsche humanisten van den aanvang af puritanistisch gezind, en zij gaan steeds verder

in die richting. COLET reeds, maar vooral ASCHAM is een voorbeeld; fel toornde hij tegen het moderne heidendom en zijn immoreele literatuur. Hij was reeds *bezeten* van zedelijkheidseischen. En hij had de meerderheid der geletterden aan zijn zijde. Trouwens moraal en didactiek werd overal ten eisch gesteld aan de dichtkunst, zelfs in de Italiaansche poëtica's; aan kunst om de kunst dacht *niemand*; van louter-aesthetische waardeering was eigenlijk nergens sprake. Er was slechts gradueel verschil, verschil van consequentie. Om den *geest* van de Ouden bekommerde men zich niet. In het onderwijs kwam het na christendom en lichaamsoefening vooral op nuttigheid aan. Over PLATO werd wel veel gesproken, maar met een voorbijgaande mode van platonische liefdelijriek is toch de voornaamste werking al genoemd; de Stoa, die nog het naast scheen te staan aan de puriteinsche levensopvatting, had dan nog meer invloed. Ook bij MILTON; maar altijd overheerschte toch bij hem het christendom. Israëls poëzie kende hij reeds vroeg den voorrang toe boven alle andere; en die meening werd bij hem en anderen gedurig vaster. Alleen den klassieken *vorm* hield hij aan. Hebreeuwsche geest in Grieksche vormen, dat is MILTON, zegt SCHIRMER. En hij meent, dat ook dit dualisme hem nog zwaar moet gevallen zijn. Want het puriteinsche beginsel is in absolute tegenstelling met kunstzinnige beschaving. Afkomstig van CALVIJN en BEZA, heeft het de Engelsche reformatie eerst recht verwezenlijkt; het past ook bij het angelsaksische volkskarakter, dat het de idee verschaft van *uitverkoren volk*. Het drijft den mensch tot rusteloos, plichtmatig, nuttig werk, in den dienst van God. Uitspanning staat het niet toe; eigenlijk liefde en vriendschap ook niet. Dat het in de poëzie alleen het misbruik zou bestrijden, is een uitvlucht; het verbant ze.

Dat wil SCHIRMER bewijzen met PRYNNE's *Histriomastix*. En zoo komt hij op den strijd tegen het tooneel, die in Engeland voorafging aan dien in Nederland, en daarop van grooten invloed was. Hij is van, meening, dat het slechts één golf is in den oerouden kamp van heidensche en christelijke levensbeschouwing, die altijd weer gestreden wordt; hij weet ook, dat in Italië en in Spanje, maar vooral in Frankrijk hetzelfde conflict voorkwam; maar toch kan hij zijn ergernis bij den naam van PRYNNE niet in bedwang houden. De man had gemakkelijk argumenteeren, meent hij, omdat de voorstanders eigenlijk ook bestrijders waren, want zij voerden even goed moreele gronden aan; dat was wel het merkwaardigste in dien strijd. Den puriteinen bleef, zegt ook hij weer, op het eind der 17de eeuw niet veel meer dan Bijbel, SPENSER, MILTON en BUNYAN. Daarvan was SPENSER toch hoogstens een halve puritein, MILTON was ook niet zuiver, en BUNYAN — was slechts kunstenaar tegen wil en dank; zooals PAULUS en AUGUSTINUS dat ook geweest waren. De mogelijkheden van echte puriteinsche literatuur waren zeer gering. Want de scheppende fantasie werd, volgens SCHIRMER — en SCHÖFFLER had hetzelfde al beweerd, op even zwakke gronden — het zwijgen opgelegd door de exegese van het vers in den brief aan Timotheus, dat van „oudwijfsche fabelen” spreekt³⁵). Nooit hebben dan ook Zwitserland, *Holland*, Engeland en Amerika in hun puriteinschen tijd groote literatuur voortgebracht. Paraphrase; auto-

biographie ³⁶), en allegoriseering van abstracte begrippen: dat is al. De meer dichterlijke, oude Katholieke, Danteske allegorie, die ieder ding als symbool beschouwt van het rijk des geestes, was hun te papistisch en — te mystiek. Want mystiek is hun zaak ook niet. Vandaar dat hun lyriek zoo weinig beteekent. Duizend variaties op één gebedsthema; en verder: de strijd van vleesch en geest. Tegen „absolute poëzie” verzet zich reeds de tendens: tot eere Gods. Maar bovendien willen zij niet de tooverkracht van het woord. Zij zijn te abstract en te dogmatisch, zelfs voor een mooie predikatie. Ook maken al hun vast- en zekerheden, en het bedwang van den hartstocht, hen artistiek onvruchtbaar. MILTON en BUNYAN braken door al die staketsels heen uit kracht van hun dichterschap. MILTON, die eens zeide, dat hij met hartstocht de idee der schoonheid zocht... hield zelfs van muziek! Dat vindt SCHIRMER „unendlich bezeichnend”. Overigens was ook zijn *Paradijs Verloren* eigenlijk een bijbelparaphrase! Zoo staat niets de conclusie in den weg: een innerlijk verband van puritanisme en literatuur heeft nooit bestaan.

Dat ook SCHIRMER niet veel van de gereformeerden en hun levensbeschouwing — want ook naar zijn voorstelling lag daar de kern en de kracht van het puritanisme — gevat heeft, is duidelijk. Ofschoon niet zoo bedoeld, zoowel hij als SCHÖFFLER schreven „legenden”, „mythen”.

Behalve hun modern aestheticisme zat hun ook nog in den weg het vóóroordeel, dat het Lutheranisme geschikter voedingsbodem moest zijn voor litteraire kunst ³⁷). Zoo iets is er ook bij LILJEGREN. Maar namen dan de nieuwe Duitsche, Deensche, Zweedsche literaturen in de 17de eeuw zooveel hooger rang in dan de Engelsch-puriteinsche? Volstrekt niet. Zij alle *begonnen* zich toen pas te ontwikkelen; en dat onder invloed van de bloeiende dichtkunst van een ander calvinistisch volk: de Nederlandsche; en daarbij nog bijzonder van den puriteinen-vriend en puritein: JACOB CATS ³⁸).

III.

Deze Duitsche literatoren, die — evenals GOETHE — tot het tweede wereldbeschouwingstype van DILTHEY behooren, hadden misschien het onderricht van dien meester nog iets meer ter harte kunnen nemen. Die typen staan, leert hij, geheel *naast* elkaar; men komt van het eene niet tot het andere. Het had hen kunnen waarschuwen, dat het, zelfs voor een geleerde, niet gemakkelijk zal zijn, vanuit de modern-aesthetische gedachtesfeer door te dringen tot de kern der christelijk-zedelijke, die, naar zij gelooven, ligt op de lijn Paulus-Augustinus-Calvijn. Indien zij er al iets van hebben *aangevoeld*, *ingeleeft* hebben zij die gedachte- en gevoelswereld zeker niet. De „nieuwe wegen”, die zij vinden, hebben wel eens wat van de doodlopende paden in een doolhof vol spiegels: verre doorzichten, waarin men tegen zichzelf oploopt. Toch zouden zij waarschijnlijk, met minder misslagen, verder zijn gekomen, indien zij meer aandacht hadden geschonken aan Nederland. Wanneer zij althans de Nederlandsche literatuur zelve hadden willen raadplegen, en niet alleen op de beschrijvingen daarvan afgaan; want deze lijden zoo goed als alle, schoon in zeer verschillenden graad, aan dezelfde calvino- en puritano-phobie. Dat zij het niet hebben gedaan, maakt echter de over-

eenkomsten tusschen hetgeen wij bij ons kennen, en bij hen vonden, ten opzichte van de literatuur en van haar beschrijving, dubbel belangrijk. Daarom durfde ik hier ook zoo veel plaats geven aan hun meeningen.

De vergelijkende literatuurgeschiedenis, die in onzen tijd zoo buitengewoon veel en zoo mooi werk verricht in de bepaling van allerlei internationale *invloeden*, zal ongetwijfeld nog meer kunnen bereiken, wanneer zij haar bemoeiingen ook meer gaat uitstrekken over gewichtige *parallele verschijnselen*, die van *elkander* weinig afhankelijk, in gelijke of gelijksoortige oorzaken en toestanden verklaring vinden. In verband en door vergelijking met andere literaturen zal men ook de onze eerst volledig kunnen verstaan en waardeeren. Mits daarbij de hoofdvraag zij, niet: wat konden wij van de anderen ontvangen? en nog minder: wat vermochten wij den anderen te geven? maar: wat wilden, wat konden wij zelf? wat is het eigene, het nationale? De vergelijking met Engeland, welks volksaard, misschien door afkomst, zéker door historie en religie, zooveel overeenkomst heeft met den onzen, zal daarbij een eerste plaats moeten innemen.

Gij hebt ongetwijfeld zelve reeds parallellen getrokken, toen ik de Duitsche kenschetsing en beoordeeling van puriteinsche dichters, dichtwerk en publiek besprak. En gedacht aan even scheeve voorstelling ten onzent van kunst der 16de en 17de eeuw, in de 19de en 20ste. De verregaande ontkerstening van ons volk heeft daaraan zeker ook schuld: men neemt gaarne aan, dat het zoo was; de christelijke gedachte van den Gereformeerden of hem geestelijk verwanten dichter waardeert men moeilijk, verstaat men slecht. Maar de hoofdoorzaak ligt in de literatuurgeschiedenis, die de publieke opinie op dit gebied leidt, en maakt. Dat is haar zwakke zijde in het algemeen: terwijl zij eenerzijds een groot geestelijk bezit bewaart, de continuïteit bevordert, en het heden verklaart, legt zij anderzijds eenzijdige oordeelvellingen van bepaalde personen en tijden vast, voor vele geslachten soms. Zooals oudtijds van den dichter werd gezegd, dat *hij* 't was, die de helden maakte, zoo zou men den literatuur-historicus den maker der dichters kunnen noemen; den een heft hij in het licht en den ander dringt hij in het duister.

De literatuurgeschiedenis der moderne volken is een nieuwe wetenschap, ontstaan op het voorbeeld der humanistische beschrijving van de antieke letterkunde, uit algemeene biblio-biographische geleerdengeschiedenis, afzonderlijke dichter-levens, plaatselijke geschiedbeschrijving, poëtië, litteraire polemiek, berijmd letterkundig essai in brief- of satirevorm, tijdschriftartikelen, kritische verhandelingen en aesthetica. Het algemeen zichtbare begin bij ons: JERONIMO DE VRIES' *Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde* brengt ons reeds in de 19de eeuw (1808—1810); voor de middeleeuwen kon deze toen echter al gebruik maken van het werk van een voorganger, VAN WIJN. Diens vrienden LELYVELD en VAN GOENS waren weinig verder gekomen dan groote plannen; de „dichter” ELZEVIER had zijn grootsch ontwerp, waarvan poëtië met geschiedenis van Latijnsche, Italiaansche en Nederlandsche letteren deel uitmaakten — als symptoom niet zonder belang — evenmin uitgevoerd. Kort na het midden der eeuw had echter een letterlievend predikant, Ds. HARDY, een poovere *Schets* geleverd (1759), terwijl reeds

vijftig jaar vroeger een Amsterdamsche schilder een groote reeks dichterportretten had verzameld, waarvan dan de oude L. BIDLOO een uitvoerige bespreking gaf in achttien boeken rijms, met vele aantekeningen, bio-bibliographisch en kritisch. En niet lang daarna zette BROUERIUS VAN NIDEK zich aan een *Schouburg der Nederlandsche Dichters en Dichteressen*, vermoedelijk op het voorbeeld van dien der Schilders van zijn vriend HOUBRAGEN³⁹). Maar van grooter belang dan dit en meer dergelijks zijn de afzonderlijke elementen, waaruit later een betere geschiedbeschrijving zou ontstaan. Als de dichter-bibliographie, waarvan BRANDT reeds in de 17de eeuw bekende proeven had geleverd. Sinds het begin der 18de werd het al meer gebruik, een overleden dichter niet alleen door menigte van lijkdichten, maar ook door een min of meer uitvoerig levensbericht te eeren. Onder de auteurs daarvan neemt DAVID VAN HOOGSTRATEN wel de eerste plaats in. De litteraire theorie en kritiek, bij Vondel en zijn tijdgenooten vooral in voorredenen en polemieken te vinden, had zich in Nil Volentibus Arduum, door MEIJER, door PELS vooral, meer op den voorgrond gedrongen. De tijdschriften, nog in de 17de eeuw door BAYLE en LE CLER hier in het Fransch begonnen, vonden weldra Nederlandsche navolging in de *Boekzaal*; later ook in andere, onder verschillende namen, van den doopsgezinden predikant M. SCHAGEN. Maar Nederlandsche letterkunde beslaat daarin toch slechts een kleine plaats. Zeker evenveel beteekenis hadden de Spectators op dit gebied, ook eerst in het Fransch begonnen, door VAN EFFEN. Zijn vele, vele navolgers zijn voor een groot gedeelte doopsgezinden, en bijna allen voorstanders der Aufklärung. Doopsgezind en „aufklärerisch” was ook het in 1761 opgerichte, van den beginne af veel invloed hebbende tijdschrift *De Vaderlandsche Letteroefeningen*. Ik zwijg u de vele andere, in het Nederlandsch of het Fransch, van korter of langer levensduur, die daarom heen zijn te groepeeren. Alleen noem ik nog de *Bibliothèque des Sciences*, ook gematigd „verlicht”, en den kundigen journalist ELIE LUZAC. De orthodoxie was zeer schaarsch vertegenwoordigd; met de *Nederlandsche Bibliotheek* uit den kring van HOFSTEDE is eigenlijk alles genoemd; en deze had een zwaren strijd te voeren, als één tegen allen. De voornaamste bio-bibliographische verzamelwerken waren van Zuidnederlandsch, Roomsche maaksels. Wat de lees- en weetgierige Ds. PARS omstreeks 1700 publiceerde, was niet veel anders dan een ongeordende verzameling *Adversaria*. Van de stedebeschrijvers bood vooral WAGENAAR zeer veel stof. Voor de poëtië en heel de litteraire theorie was en bleef, naast de sinds het optreden van Nil V. A. al meer gezag krijgende Franschen, de groote meester G. J. VOSSIUS een erkende autoriteit. De constateering is niet overbodig, want de invloed der Neo-Latijnen wordt vaak onderschat. Daarom herinner ik ook nog aan BROEKHUIZEN, wiens universeele, ook moderne literatuurkennis D. VAN HOOGSTRATEN zoo vaak en zoo aangenaam bezig hield.

Omstreeks 1770 gaat men in drie steden de moderne literatuur min of meer tot voorwerp van wetenschap maken: in Utrecht, Leiden en Amsterdam. In Utrecht is M. TYDEMAN de leider; LELYVELD en het „buitenlid” MACQUET staan in Leiden vooraan; in Amsterdam

is LUBLINK de centrale figuur. Maar TYDEMAN en zijn „Dulces” richten op litterair-critisch en -historisch gebied zeer weinig uit; LELYVELD en MACQUET worden, goedschiks of kwaadschiks, geleid of rechtgezet door VAN GOENS. MACQUET is een bezadigd, VAN GOENS een vurig nieuwlichter. En LUBLINK leert NICOLAI's *Allgemeine Deutsche Bibliothek* bijna uit het hoofd.

Bij het woord *aesthetica* denken wij aan VAN ALPHEN en PERPONCHER, Utrechtenaars weer. Ook achter hen stond VAN GOENS, al behielden zij meer zelfstandigheid dan de Leidsche „Bijdragers”. De verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die hier in aanmerking komen, zijn van VAN ENGELN, VAN ALPHEN, BILDERDIJK. Den doopsgezinden, zeer vrijzinnigen VAN ENGELN; en den jongen BILDERDIJK, die nog met zijn tijd meegaat. VAN ALPHEN alleen is wezenlijk-gereformeerd. Dat DE PERPONCHER heel anders dacht, is bekend genoeg. Maar ook VAN ALPHEN, ofschoon zich soms al weleens in de verhouding van godsdienst en kunst verdiepend ⁴⁰⁾, bepaalt zich toch in hoofdzaak nog tot de propaganda van de nieuwe Duitsche en Engelsche kunstphilosophie, en den strijd tegen overschatting onzer eigen dichtkunst; beide dingen, waarin zijn zwager VAN GOENS hem het voorbeeld had gegeven.

De *Aufklärung* heerschte in literatuur en in kritiek bijna oppermachtig. De *Nederlandsche Bibliotheek* — ruim genoeg anders om hier het eerst de *aesthetica* van MENDELSSOHN in vertaling te brengen — kampte, met haar secondant BARUETH, tegen BETJE WOLFF en BURMAN, de heldin en den held der Nederlandsche verlichting.

De invloed op onze literatuurgeschiedenis?

Hier ligt de oorsprong, meer nog dan bij BRANDT, van de *Vondel-legende*. BURMAN, fel anti-Dordtsch en even fel anti-Orangistisch, kiest VONDEL, den hekeldichter, tot zijn helper. Van zijn eigenlijk doel legt de *Rhythmus monachicus pro Vondelio*, zoo geestig van vorm, en zoo grof van inhoud, ondubbelzinnig getuigenis af. VONDEL, de verbeelder van Lucifer's „staatzucht”, de devote Katholiek, als patroon van op-roerig patriottisme en godsdienstig-gezag-hatend modernisme. Om zijn strijd tegen Maurits' nagedachtenis, en tegen puriteinsche predikanten.

Zoo bleef het minstens een eeuw lang. VONDEL, wiens meeste en beste werk SCHIRMER zeker ook „slechts Bijbelparaphrase” zou noemen, bijbelvast en bijbeltrouw als een Calvinist, zelf haast puritein lijkend door keuze van genres en stoffen, en door immer doelen op zedelijk-godsdienstige leering, — liefst voorgesteld als aesthetisch anti-puritein! In den eersten jaargang van *De Gids* kwam BAKHUIZEN VAN DEN BRINK op meesterlijke wijze *Vondel met Roskam en Rommelpot* vertoonen. Schijnbaar onpartijdig recht doend, handhaafde en bevestigde hij, door kunstige schakeering van licht en donker, de reeds bekende voorstelling. En geen litterair-historische studie van *De Gids* heeft meer opgang gemaakt. POTGIETER sluit zich geheel bij zijn bewonderden vriend aan. JACOB VAN LENNEP, geboren en getogen in het hart van dien Amsterdamschen kring, waarin BURMAN's nagedachtenis nog levend en gezegend was, breidde de legende ijverig uit. Gaat VONDEL te keer tegen de predikanten, het komt voort uit edele verontwaardiging, warm

godsdienstig gevoel, vrijheidszucht of zelfverweer; hoe plomp, hoe plat, hoe geesteloos en lasterend hij moge spreken, er is altijd nog verontschuldiging en lof. Krijgt hij scherp of grof bescheid, dan wordt de onverdraagzaamheid, heerschzucht en huichelarij der tegenstanders aan de kaak gesteld ⁴¹). Ook krijgt de legende weldra een uitbreiding. CATS gaat er een rol in spelen. Op een onbewezen aantijging moet hij voor maker doorgaan van een, VONDEL in niets toegevend, plat schendvers; VAN LENNEP vindt er een ander bij, dat naar den stijl wel van hem zou kunnen zijn; die na hem komt, wijzigt het wat: *wellicht is ook... en dan...* Sinds de ontdekking van dit motief, ontstaat er een wedstrijd in het aanbrengen van mogelijk lage trekken en onedele daden van CATS, in het toekennen van ironisch-prijzende of rechtstreeks-brandmerkende epitheta. Farizeeuwsche egoïst mag men het gemiddelde noemen. In werkelijkheid: de gemoedelijke, zachtzinnige, piëtistisch-vrome, vreedzame, vriendhoudende CATS, geëerd door Roomschen, Remonstranten en Gereformeerden; populair, als wel nooit eenig ander dichter of zedemeester onder ons volk; geprezen ook nog door de meest uiteenlopende critici der 18de eeuw, en in de 19de door BILDERDIJK's tegenstanders nog zoo goed als door dezen zelf. Het is onnoodig, POTGIETER's of HUET's oordeel U te herinneren. JONCKBLOET onderschreef alles. En de copiïsten van deze drie hebben gezorgd voor verspreiding in school en huisgezin. Al hebben sommige onderzoekers veel terechtgebracht, meer dan een der nieuwste literatuurgeschiedenissen blijft nog de oude overlevering handhaven; waarom, of waartoe, beslis ik niet. Maar zeker is er geen twijfel aan mogelijk, of het oordeel over CATS' persoon, en CATS' werk, hangt samen met het oordeel over zijn godsdienst. Is het wonder, waar ook de nauwgezette onderzoeker, die CATS zelf verdedigt tegen „theologisch en aesthetisch fanatisme”, een verheven voorstelling van de Godheid alleen bij den „vrijdenker” mogelijk acht, en in het gebed niet anders dan een verschoonbare dwaasheid ziet? ⁴²)

Over HUYGENS, toch ook calvinist en moralist, was altijd de meening der 19de eeuw veel gunstiger. Er valt meer van hem te weten, en dus minder te gissen; hij verkeerde in den Muiderkring; hij had wel eens iets met CATS uitstaande gehad; hij leek actiever, hupscher; bij menig-een deed ook de durf van zijn kluchtspel — dat wij met Oudaan be-treuren — deugd. Afgezien van zijn „rouwe bestraffing over Tesselschades miss-geloove”, die men hem nogal kwalijk pleegt af te nemen — wij eeren hem liever om den ernst en de ware vriendschap, die er uit spreken —, kent men hem uit zijn correspondentie ook als zoo verdraagzaam. Was hij eigenlijk wel zoo Gereformeerd? is men daarom gaan vragen. In een gedicht van 1617, van zijn jongelingsjaren dus, stelt hij tegenover den algemeenen ijver om te strijden over de leer, de weinige bekommering om een godvruchtig leven:

Hoe 't met u leven staet in schanden off in eer,
Dats dan all even veel, men vraecht zoo verr' niet meer.

Daaruit heeft men afgeleid, dat hij zich van de theologische vraagstukken niet veel aantrok; ofschoon hij in denzelfden tijd, „voor een vriend”, aan een theoloog te Leiden literatuur er over verzocht; ofschoon

uit latere gedichten als *Dagwerck* en *Hofwijck* toch ook wel iets anders blijkt. Men heeft opgemerkt, dat „van het zelfverwijt, de hartroerende smeekbede, die BREDERO's leven tot zoo'n aangrijpenden roman moet hebben gemaakt", bij hem geen sprake is. Drukt hij zich echter piëtistisch uit, dan meent men, dat hij geen man van dogmen is, maar de meest vage ideeën had, van wat hij beleed; hij was asceet, geen echte calvinist⁴³). Leest de voornaamste Huygens-kenner ergens van „gerockten vloeck" (een bekonkeld doemvonniss), hij heeft terstond de verklaring bij de hand: vloek van de predikanten — „zwartrokken" immers! Die hebben hem stellig belasterd en vervolgd; om zijn boek voor orgelgebruik bij den kerkedienst. Dat het chronologisch volstrekt niet uitkomt — het verscheelt tien jaar —, dat de synode van Delft reeds vroeger de zaak aan de vrijheid der kerken had overgelaten, dat VOETIUS in zijn *Disputatio de Organis* zich van elken aanval op HUYGENS onthield, dat de Haagsche kerkeraad om zulk een aanval een lid censureerde; dat HUYGENS juist in den tijd, waaruit het vers dateert, een reeks lofdichten schreef op de Haagsche predikanten, met wie hij steeds in de beste verhouding stond; dat, ten slotte, het verband en allerlei andere uitingen van den dichter de woorden, met zekerheid, heel anders verklaren — het deed er alles niets toe. Men rook — predikanten⁴⁴).

De enkele voorbeelden konden met zeer vele andere worden vermeerderd, ter bewijze, hoe zeer onkunde, antipathie, vooroordeel ten opzichte van „puriteinen" en „puriteinsche wereldbeschouwing" recht begrip van literatuur verhinderen kan. En niet alleen van enkele stukken, maar van heele genres. In de geestelijke lyriek, DE DECKER's *Goede Vrijdag*h niet uitgezonderd, vindt men dan allerwegen „smakelooze banaliteit"; zelfs bij een DULLAERT kan men dan met geen mogelijkheid iets eigens ontdekken⁴⁵). Van CAMPHUYZEN, wiens *Rijmen* in ruim een eeuw omtrent vijftig maal werden gedrukt, kan het dan heeten, dat hij „als dichter nooit bijzonder populair is geweest" ⁴⁶). Wij denken aan MILTON's *Paradijs Verloren*, dat volgens SCHIRMER ook „als preek" werd gelezen! Stichtelijke kunst — dienende kunst — beperkte kunst — weinig verscheidenheid van inhoud en toon — minder dan onafhankelijke kunst in staat, de wicken breed uit te slaan, en hooge vlucht te nemen⁴⁷) — zoo loopt dan vanzelf de gedachtengang. Zoo vond JONCKBLOET tien bladzijden in een Overijselschen Almanak voor W. SLUITER „veel te veel eer".

Onverstaanbaar schijnt andersdenkenden ook — om nog een enkel ander punt te noemen. — de waardeering der vrouw bij de puriteinen. Noch SCHIRMER, noch onze historici vatten het: eenerzijds vele zéér geleerde vrouwen, hooggeëerd; anderzijds ronduit de verklaring, dat zij de mindere is tegenover den man, en de haar aangewezen plaats de huishouding. CATS heeft het daarbij weer gedaan; ofschoon HUYGENS hieromtrent niet minder positief is. Terwijl men bij beiden, CATS en HUYGENS, een ideale samenleving van man en vrouw kon zien in de praktijk!

Het is opmerkelijk, dat men zoo weinig het verwijt treft, dat de puriteinsche geest de erotiek heeft bestreden. Meent men, dat wij van dat ook aesthetisch gevaarlijke genre toch wel genoeg hebben? Hoe

het zij, dáár zal inderdaad wel puriteinsch beginsel remmend hebben gewerkt. CATS dichtte zijn *Minne-* tot *Sinnebeelden* om; HUYGENS deed er niet aan, uit principe, naar 't schijnt: CAMPHUYZEN, niet-calvinist, maar zéér puriteinsch, vernietigde de poëzie uit zijn wereldschgezinde jeugd; LUYKEN — dat is bekend ⁴⁸).

Ook over hun verhouding tot den roman zwijgt men. CATS prijst het in zijn vrouw, dat zij zich nooit met „romansche grillen” afgaf, maar liever PLUTARCHUS las. Men heeft geen bezwaar. Dien 17de-eeuwschen roman kan men zelf niet hoog aanslaan. En toen op het einde der 18de HOFSTEDE zich geroepen gevoelde, tegen MARMONTEL's *Bélisaire* te protesteeren, om de godsdienstige grondgedachte, was deze verstandig genoeg, volstrekt het genre niet in zijn geheel te verwerpen.

De groote zonde der puriteinen ligt in hun optreden *tegen het tooneel*. Niet tegen het drama, zelfs niet, volstrekt, tegen het ter oefening gespeelde schooldrama, maar tegen den schouwburg. Die strijd was oud, was internationaal, barstte tekens weer uit; niet alleen Gereformeerden, maar ook vele Doopsgezinden, Katholieken, Jansenisten, Lutheranen vinden wij onder de bestrijders, eensgezind in de meening, dat zulk groot moreel gevaar niet met halve of kwart-maatregelen kon worden gekeerd. In de tweede helft der 18de eeuw kwam zelfs ROUSSEAU met zijn brief aan D'ALEMBERT zich in hun gelederen voegen. Maar ondanks dat alles, ondanks dat reeds PELS onomwonden erkende, dat de predikanten met volle recht, en naar hun plicht, dien strijd hadden gestreden, ondanks dat thans geen ernstig geschiedschrijver meer loochent, dat de toestanden aan het tooneel in VONDEL's tijd onduelbaar waren, — houdt de traditie stand, die Vondel voorstelt als een soort martelaar voor de dramatische dichtkunst.

De geschiedenis van dezen strijd moet nog geschreven worden; tot zelfstandig, volledig onderzoek der gegevens heeft tot nog toe niemand zich verledigd ⁴⁹). Men schrijft van elkaar feiten, interpretaties en onjuistheden over; zoo doet zelfs de bijzondere beschrijver van *Drama en Tooneel*. Niettemin is reeds veel gewonnen, sinds KALFF de *Christelike Huys-houdinghe* van WITTEWRONGEL raadpleegde. Thans erkent ook TE WINKEL, dat tegen diens gegronde kritiek eigenlijk alleen is in te brengen: dat de onbeperkte heerschappij van zijn puriteinsche levensbeschouwing het leven tot een ondraaglijk saai, kleurloos en eentonig bestaan zou maken. — Geen vermaak, geen vreugde, geen vriendschap, geen liefde, zei SCHIRMER. — Eigenaardig is, dat de doopsgezinde dokter LANGEDULT nog in 1684 zijn dramatisch werk over Jezus' lijden en opstanding wel met een lange, geleerde voorrede voorzag ter verdediging van den schouwburg, maar tevens mededeelde, dat hij zijn stuk niet door de slechtbegaafde acteurs, maar hoogstens door geloovige christenen zou willen gespeeld zien. Van den *Lucifer* vindt zelfs een onverdacht Roomsche literator, dat het beter in epischen vorm ware gedicht; en hij schrikt terug van wat VONDEL al zoo op het tooneel verlangde, en verdroeg ⁵⁰). Daarentegen sprak enkele jaren geleden een ernstig geleerde tot onze verbazing nog weer van haters der Muzen, vijanden der kunst en lasteraars, daarbij achter alle voorredenen, die over „Momussen, Harpijen en Zoylisten” klagen, de vervolging vermoedend door de

„asceten“, de „puriteinen“, de „hervormde predikanten“ 51). Terwijl wij hier eenvoudig te doen hebben met vaste formules tegen de kritiek in het algemeen, die in de 17de eeuw en nog lang daarna, als eeuwen daarvoor, voor persoonlijk-vijandige daad gold. Precies zulke ontboezeningen treffen wij bij voorbeeld aan voor een paraphrase van het Gebed des Heeren (1658), waar verschillende goed-gereformeerde predikanten deel aan hadden. En bij MEURANT den Gomaristischen schoolmeester, tegen wien VONDEL zulk een liefelijk gedichtje schreef.

IV.

Laat mij in verband met het reeds besprokene, samenvattend nu nog enkele der meest bekende meeningen en verwijten aangaande de kunst-beschouwing dier puriteinen onder de oogen zien.

Waren zij toch, alles welbeschouwd, niet vijandig, of althans ten hoogste wantrouwend tegen alle kunst? Tegenover de vraag stel ik slechts enkele simpele feiten. REMBRANDT werd, jong beginner nog te Leiden, als ontdekt door HUYGENS; en hij bleef hem hoog vereeren. Onder de bewonderaars en vrienden van dien REMBRANDT, in zijn kracht te Amsterdam, waren de puriteinsche dichter-kruidenier DE DECKER en de rijmende catechiseermeester WATERLOOS. De laatste, toch stellig wel geen rijk of modieus man, bestelt den meester een schilderij, en schrijft een reeks gedichtjes op een zijner etsen, in zijn bezit. De aangeziene contraremonstrantsche burgerfamilie DULLAART te Rotterdam, besteedt den jongen Heiman, bijna nog kind, bij REMBRANDT als leerling, vermoedelijk niet zonder den bevrienden Ds. SIMONIDES te raadplegen. Daar hebben wij hoveling, (predikant), gezeten burger, ziekentrooster, en winkelier, allen puriteinen, allen onzen grootsten kunstenaar eerend met de daad. H. DULLAART zelf werd een goed schilder, al was hij daarbij mystiek-puriteinsch poëet; zijn vriend, de schilder en kunst-theoreticus S. VAN HOOGSTRAATEN haalt meer dan eens CALVIJN's waardeering voor de kunst aan 52).

Van de muzikaliteit van VONDEL of HOOFT is ons weinig bekend 53), maar van HUYGENS weten wij allen, dat hij in de praktijk en de theorie der muziek bijzonder geoefend was. DULLAART was „zeer wel bedreven in de muziek“, zegt HOOGSTRAATEN. Ds. REVIUS waardeerde hoog de kunst van SWEELINCK, en van den Deventer organist; hij was ook, zoo niet de stichter, dan toch een der voornaamste leden van een Deventer muziek-college. En VOETIUS, de rigoureuze zelf, was zeer gevoelig voor muziek, bespeelde allerlei instrumenten, en beval den theologischen studenten SWEELINCK's kunst aan 54). En hebben SLUITER, LODENSTEYN en andere geestelijke dichters ook niet bewust gewerkt tot instandhouding en veredeling van den volkszang?

Maar trokken zij den kring der literatuur toch niet angstig nauw? Indien zij de erotiek al hebben afgekeurd, zij gaven veel geestelijke lyriek in de plaats. Hebben zij werkelijk den 17de-eeuwschen roman algeheel veroordeeld, er was niet veel aan verbeurd. Maar ik twijfel nog; althans wat betreft den herder-roman, want het herderdicht was in hun kring niet ongewoon. Ook prees de vrome DULLAART een oor-

spronkelijken avonturen-roman van S. VAN HOOGSTRATEN aan, naar het schijnt als betere proeve in een niet zeer betrouwbaar genre. Het drama, als lectuur, sloten zij volstrekt niet uit. Zij schreven er zelf wel; zooals REVIUS zijn *Haman* ⁵⁵). In de prozakunst namen de Gereformeerden reeds door den Staten-Bijbel een eerste plaats in. Niet zonder kunst was ook veel stichtelijk werk. MARNIX' invloed bleef. En pittig proza, verhalend en betoogend, schreven DE BRUNE, HEERMANS, CATS. De veelschrijvende theoloog F. RIDDERUS vond ook nog den tijd voor zulk werk, novellen bevattend naast moraal en historie. Wat geschiedenis betreft, HOOFT vond zijn beste navolgers in predikanten, ook Gereformeerde. En zou de lectuur van BRANDT's *De Ruyter* of van MONTANUS' verschillende geschiedwerken litterair niet minstens zooveel waarde hebben gehad, als die van de *Afrikaanse Sofonisba* of den *Vermaaklijken Avonturier*? Men kan moeilijk van de Nederlandsche puriteinen zeggen, in den trant van wat wij van de Engelsche hoorden, dat zij de volkslectuur beperkten tot Bijbel, martelaarsboek, CATS en stichtelijke tractaten. Ik wil hiervoor niet ophalen van de groote belesenheid, in klassieken en allerlei modernen, van mannen als HUYGENS en CATS zelf, al achten kenners van MILTON het wel van belang, bij dezen daarop te wijzen. Maar omdat het een predikant, een ijveraar voor de „praktijk der godzaligheid” betreft, en tegelijk ook de eenvoudige vromen, maak ik u opmerkzaam op de voor volkslectuur bestemde *Verhemelde Ziele* (1658) van Ds. SIMONIDES, waarin Jezuieten worden geciteerd en oude Katholieke mystieken: S. BERNARD, S. FRANCISCUS, XAVERIUS, LOYOLA; niet alleen CATS, DE BRUNE en HUYGENS, maar ook WESTERBAEN, en met bijzonderen lof BARLAEUS; HOOFT als „t hoofd der poëten”, met ERASMUS en LIPSIIUS. En ook VONDEL, schoon deze zonder zijn naam.

Waren die puriteinen met de litteraire ideeën en vormen toch niet achter? Integendeel; zij gingen in meer dan een opzicht vooraan. Wij zagen reeds, dat SIMONIDES — en het geldt in het algemeen voor de mystiek-aangelegden — ook in de middeleeuwen nog aansluiting vonden. Het lijkt haast romantiek. De pleiters voor rijmlooze, klassieke verzen, honderd en meer jaren voor ze mode werden in Duitschland — en bij ons — waren BRANDT, en de Gereformeerde predikanten GODDAEUS en MARTINIUS. Wat van meer belang is, de dwaasheid van klassiekeheidensche mythologie in de kunst van christenen hebben zij van den aanvang af beter doorzien dan alle anderen. Wat VAN GOENS daaromtrent nog weer in 1765 moest betoogen, wisten zij reeds in 1660 en daarvoor. Belangrijker nog: zij schonken aandacht aan den burger en den boer, aan het volk, nog anders dan als object en milieu en publiek voor schouwburg-kluchten. Evenals in Engeland, voorzagen zij het van goede literatuur, naar zijn behoefte. Welk een verspreiding van CATS, van SLUITER, CAMPHUYZEN, LODENSTEYN, LUYKEN! Met *Economische Liedjes* en *Liederen voor den Boerenstand* kwamen WOLFF en DEKEN op het einde der 18de eeuw de „gemeene burgerluiden”, „den Ambagtsman, den Boer, de Werkmeid”, welwillend tegemoet: „zogenaamde Geestelijke Liederen” hadden zij al genoeg, meenden zij, — aan die van GELLERT, vertaald door GRAVE. Dat volk *had* echter al eenige kennis aan poëzie, oudere, niet zoo uit de hoogte neergelaten, en niet zoo kinder-

achtig. Nieuw was, behalve dat, alleen nog de verlichte geest, die hier sprak. Een goedertieren Wezen omhoog, brave menschen omlaag, en geluk allerwegen voor het grijpen. Alleszins godsdienstig overigens. Maar met een overvloed van redelijkheid; en zonder een zweem van — mystiek 56). „Abwesenheit des Gefühls der Problematik menschlicher Existenz”; „Ausschluss der Mystik” zou op het rationalisme der Aufklärung wonderwel passen. Maar SCHIRMER zeide het van de puriteinen. En velen kunnen met hem de mystiek, sinds Betje Wolff's tijden, litterair althans, zeer in waarde gestegen, bij dezen moeilijker vinden, naarmate zij zuiverder gereformeerd zijn. Te nuchter-zakelijk, zeggen zij. Wij vragen: en REVIUS dan? en DULLAART? Te abstract. En CATS dan? en zoo-vele navolgers, die het natuurlijke steeds duiden als symbool van het geestelijke? Zooals wij op het verwijt van: geen fantasie, niets romantisch, alweer wijzen — op CATS, in dit opzicht welhaast eenig onder zijn tijdgenooten. De Nederlandsche puriteinen der 17de eeuw brachten verscheidenheid van individueele poëzie, en daarbij een schat van „gemeenschapskunst”; allen altijd staande met de eenvoudigste geloovigen op denzelfden geestelijken grond.

Over „puur-aesthetisch” dacht niemand nog. Zoo kon dit geslacht het begrip literatuur ook wijder stellen dan wij, die met de meeste Duitschers, en anders dan alle andere Europeesche cultuur-volken, veel uitsluiten, dat terdege litterair schoon kan zijn, en menigmaal ook schoon is. Op de oorzaken ga ik niet in; maar eenigszins nieuwe orienteering, en dan eens niet naar het oosten, was hier wellicht zeer gewenscht.

De onverdraagzaamheid. Ik vraag U: heeft HOOFT, die ongetwijfeld veel minder Christen was dan VONDEL, zooveel te strijden gehad met deze lieden? Of zouden zij voor zijn positie zijn teruggeschrikt? Dat is niet te denken van hen, die „burgemeesteren” — men moet dat woord uit VONDEL's mond hooren! — durfden trotseeren en vermanen. En HOOFT hebben zij weerstaan, toen eens de plicht drong. Maar VONDEL, prikkelbaar, opvliegend, onmatig in het haten — en op welken grond soms? — zou hij niet zelf de voornaamste oorzaak zijn geweest van al den strijd? 57) Zijn dichterstalent hebben echter ook zijn grootste tegenstanders, tot WITTEWRONGEL toe, niet geloochend. Navolgers vond hij niet het minst in de puriteinsche kringen, en reeds vroeg. Later, als men weet, beval Ds. VOLLENHOVE hem als *het* groote voorbeeld aan. VOLLENHOVE, die ook persoonlijk goede bekende van VONDEL was, zoo niet vriend; evenals BRANDT.

Overigens mogen wij ons door krachtige woorden van een krachtig geslacht niet tot onjuiste voorstellingen laten verleiden. Er is veel waardeering en veel vriendschap tusschen dichtlievende predikanten of niet-predikanten van allerlei confessie en kring. Den Gereformeerden Ds. MARTINIUS brengt de remonstrantsche hoogleeraar BARLAEUS bij den onverschilligen regent HOOFT aan tafel: dat hij ook dichter was, vernam deze eerst een tijd later 58). OUDAEN, Sociniaansch Rijnsburger en antipapist, en DULLAART, de gereformeerde piëtist zijn hartelijke vrienden. De derde in de vriendschap is de Roomsche proseliet FRANS VAN HOOGSTRATEN. De als partijdig- en fel-remonstrantsch bekend staande G. BRANDT is zeer bevriend met Ds. VOLLENHOVE en staat in corres-

pondentie met W. SLUITER. Bij de neo-Latijnen vinden wij al even rijkgeschakeerden kring om Prof. FRANCIUS: Nederlanders en vreemden. De norsche OUDAEN schrijft bij den dood van den in pamfletten als ketterjager gedoodverwden Ds. BORSTIUS een zeer waardeerend gedicht, waarin hij zijn vriendelijken, heuschen omgang, ook met hem, den ketter, dankbaar gedenkt.

Zoo kon ik voortgaan. Men ontveinsde zich de geschillen niet, maar kon over die heen elkander niet alleen als dichters de vrienden-, maar meestal als christenen ook de broeder-hand reiken. Enkelingen van weinig verdraagzaam karakter zullen er, denk ik, altijd geweest zijn, in alle volksgroepen, tot bij de volledigste „vrijdenkers” toe. Maar als doorgaand kenmerk van 17de-eeuwsche en latere puriteinen is ook die onverdraagzaamheid: een legende. En de wijdverbreide voorstelling van den anti-litterairen dominee der 17de eeuw is niet minder een caricatuur dan die van den litterairen der 19de.

Ten slotte: het christendom zelve in zijn strengste consequenties — die de puriteinsche calvinist, waaraan men daarbij denkt, als verwijt niet kan, maar als eisch moet en wil aanvaarden —, moet dat niet zijn „lebensverneinend”, „kulturfeindlich”, de schoonheid verloochenend, de kunst doodend? De christen weet uit Schrift, historie en ervaring, dat „wie vroom begeert te leven”, het ware schoon niet van zich stoot, maar het nader komt. De blik van den christen — den kleine en den groote — omvademt den geheelen mensch en de gansche menschheid, van den diepsten grond tot het laatste doel. Voor hem spreekt de historie, in hem leeft de traditie. Zijn wereldbeschouwing en levenshouding maakt hem vrij tegenover den waan van zijn tijd en de gril van den dag; daarentegen heeft hij deel aan het hoogste geestelijk bezit der eeuwen, die voor hem geweest zijn; dat ook het hoogste zal zijn voor de geslachten, die na hem zullen komen. Inderdaad, zijn „Weltanschauung” heeft eenheid en vastheid; toont grond, en plan, en doel. Het christelijk leven heeft *stijl*; het heeft *schoonheid*. Het heeft ze nog, en zal ze behouden. Maar het moest ze zooveel meer hebben. Rijker ontplooiing zal samengaan met getrouwer, doorzoeken en inniger genieten van de werken des Heeren, in de natuur, in de historie, en in de kunst. Of groei en bloei van eigen kunst te wachten zijn, ligt in Gods hand. Maar zij zal moeten wassen naar eigen trant uit eigen leven. Niet ziekelijk-kunstzinnig zal zich de oprechte christen vergapen aan een schitterenden schijn, noch eigenwillig-vroom zijn vensters sluiten voor wezenlijk licht, van buiten; maar levend van binnen uit, bouwend zijn eigen hof, zal hij werken, waken, wachten: puriteinsch en aesthetisch.

HOOGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN! HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN!

Toen Gij mij voor zes jaar uit een drukken practischen werkkring riept tot het ambt van lector, heb ik ondanks de bekoring, die een leven van studie voor mij had, zeer gearzeld, of ik die roeping volgen moest. Thans droegt Gij mij het ambt op van hoogleeraar; en ofschoon het voor de hand lag, dat ik het zou aannemen, niettemin vervulde mij

eenzelfde vrees als toen. Al mocht ik in dien tijd iets meer verworven hebben van hetgeen noodig is, om het werk, dat Gij mij oplegt, te verrichten, ik zie het verschil tusschen kunnen en moeten zoo groot, dat het mij niet weinig bezwaart. Niettemin dank ik U voor de benoeming, en voor het vertrouwen, dat daaruit spreekt. Dat zou mij eenigszins moed kunnen geven; maar liever wil ik dien zoeken bij Hem, die mij door U tot een ambt riep, dat ik niet heb gezocht; die mij ook krachten zal kunnen schenken, om Uw vertrouwen niet te beschamen.

HOOGGELEERDE HEEREN PROFESSOREN DEZER UNIVERSITEIT!

Niet als een vreemdeling neemt Gij mij thans op in uw kring. Eer als een aankweekeling, indien ik het woord mag gebruiken, op gevaar af van litterair-historische herinneringen op te roepen, die hier zeer slecht passen. Dat ik mij reeds met zekere vrijmoedigheid onder U beweeg, heb ik geheel te danken aan de welwillendheid, waarmede Gij allen mij van den aanvang af van mijn lectoraat zijt tegemoetgetreden. Die toegeevende vriendelijkheid zal Uw jongste collega, nog altijd „een onervaren spitter”, ook verder behoeven. En niet minder vaak als tot nog toe, zal ik ook Uw raad en voorlichting noodig hebben; niet alleen van hen, met wie ik op het gebied van taal en letteren in nauwer of lossere verband zal moeten samenwerken, maar ook wel van leden der andere faculteiten. Ik vertrouw erop, dat Gij ze mij zoomin als vroeger ooit zult weigeren. Het dunkt mij niet het kleinste voordeel van een Universiteit als de onze, dat de hoogleeraren, levend uit één beginsel, meer en beter dan anders, elkaar tot steun kunnen zijn.

HOOGGELEERDE GOSLINGA!

Ik kan niet nalaten, tot U afzonderlijk het woord te richten. Alleen om U te verzekeren, hoe zeer het mij verheugt, dat ik naast U kom te staan. Vrienden reeds als student aan de Rijks-Universiteit te Leiden, zullen wij dat nog meer zijn, vertrouw ik, als hoogleeraren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Vrienden, die getrouw aan den gulden regel van onzen VAN ALPHEN, immer weten, wat zij aan elkander hebben.

WELEDELE HEEREN STUDENTEN!

Slechts met enkelen Uwer ben ik meer dan oppervlakkig bekend. En dat zal, denk ik, wel niet heel veel veranderen. Luchtkasteelen te bouwen, daarvoor ben ik te puriteinsch-nuchter. Groote beloften te doen, ligt niet in mijn aard. Te meer zal ik er mij van onthouden, naar ik mij minder in staat zou moeten achten, ze te vervullen. Wel wil ik U met nadruk verzekeren, dat ik ieder Uwer, die mogelijkerwijze mij eens zou willen raadplegen over dingen, de mij opgedragen vakken betreffend, gaarne naar krachten van dienst zal zijn.

Voor den kleinen kring, die zich onder mijn leiding bijzonder aan Nederlandsche taal en letteren wil wijden, hoop ik meer te kunnen zijn. Gaarne wil ik met hen nog nauwer contact zoeken, om meer dan ons tot nu toe mogelijk was, te komen tot wezenlijk samen werken.

Dat ik mijn Moeder hier ook, onder vele verwanten en vrienden, mag tegenwoordig zien, verheugt mij onuitsprekelijk. Hoe gaarne had ik nog mijn Vader de plaats naast haar zien innemen. Vervuld van dankbaarheid jegens hen beiden, wil ik alleen dit getuigen, dat ik van haar en van hem, en van een kleinen kring van vromen om hen, van wie ik eene in het bijzonder eerbiedig herdenk, de onuitwischbare indrukken ontving van de vaste gronden eener wereld- en levensbeschouwing, die de mijne is gebleven, en geworden.

Ik heb gezegd!

AANTEKENINGEN.

- 1) *Nieuwe Geluiden, een keuze uit de poëzie van na den oorlog, bijeengebracht en ingeleid door DIRK COSTER*, Arnhem 1924. Inleiding.
- 2) Dr. A. KUYPER, *Het Calvinisme en de Kunst* (1888); dez., *Calvinism, Lectures on the L. P. Stone-foundation* (1898), 5th Lect.; Dr. J. WOLTER, *Beginsel en Norm in de Literatuur* (1901).
- 3) Dat zijn in de literatuur-historie meest de termen. En die zou ik daar wel willen behouden. Ook „puriteinsch”. Omdat het de grenzen ietwat anders trekt — eenerzijds wat enger, anderzijds wat ruimer — dan „gereformeerd” of „calvinistisch”; en omdat het voor sommige tijden, landen en kringen wat sterker den nadruk legt op de „levenshouding”, bij de „levensbeschouwing”. Terwijl in de literatuur, en op haar centraal gebied, de poëzie, in het bijzonder „Erlebnis” belangrijker plaats inneemt dan „Erkenntnis”; terwijl ook, blijkens de literatuurgeschiedenis, de strenge moraal veel meer nog steen des aanstoots is dan de zuivere leer. „De preciezen” — dat woord is verouderd. „De fijnen” — dat klinkt nog altijd te veel als scheldwoord. „De vromen” — daarin spreekt de ironie nog duidelijker; of het is te persoonlijk. In alle drie ligt bovendien het accent toch nog wat anders dan in „puriteinsch”. En wij moeten ook rekenen met niet-calvinisten, die de christelijke normen voor de kunst beter zagen en trouwer in acht namen dan sommigen van gereformeerde confessie. Niettemin staat voor ons vast, dat de zuiverste en krachtigste doorwerking der reformatorische beginselen op dit gebied, evenals op andere, kwam van Calvijn, zijn medestanders en zijn leerlingen. Trouwens, dat inzicht schijnt steeds algemeener te worden.
- 4) Dr. G. KALFF, *Over de geschiedenis onzer middeleeuwsche letterkunde*. Gids 1888 I 225 vlgg. Dez., *Inleiding tot de studie der Literatuurgeschiedenis*, (1914), 250.
- 5) W. DILTHEY, *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1883), 2e Aufl. in *Gesammelte Schriften* I (1923), Buch I en Vorrede. Dez., *Die drei Grundformen der Systeme in der ersten Hälfte des 19ten Jahrh.* (1898) in *Ges. Schr.* IV (1921). Dez., *Der entwicklungsgeschichtliche Pantheismus* (1900) in *Ges. Schr.* II (1914). Dez., *Das Wesen der Philosophie* (1907) in *Ges. Schr.* V (1924). Dez., *Die Typen der Weltanschauung in: Weltanschauung* (een verzameling van opstellen van DILTHEY, SPRANGER, NATORP, SIMMEL, TROELTSCH e. a.) 3—51 (1911). Dez., *Die Einbildungskraft des Dichters. Bausteine für eine Poetik* (1887) in *Ges. Schr.* VI (1924). Fragmenten over *Das Erlebnis* daar 313 vlgg. Dez., *Das Erlebnis und die Dichtung* (1905) 8e Aufl. 1913; inzonderheid over GOETHE. — Over DILTHEY: G. MISCH, *Vorbericht des Herausgebers* vóór D.'s *Ges. Schr.* V.; UEBERWEG, *Grundriss* IV. Zie ook R. PETSCH, *Zur Psychologie des geistigen Lebens*, in *Neue Jahrb.* Bd. 52 (1923) 1 vlgg.

- 6) DILTHEY was zelf van Calvinistischen huize, zoon van een predikant; maar reeds vroeg wendde hij zich tot GIORDANO BRUNO, SHAFESBURY en GOETHE. *Ges. Schr.* V, Vorber. 22—24.
- 7) Dr. O. F. WALZEL, *Deutsche Romantik* I (1918), met „Vorwort”. Dez., *Analytische und synthetische Literaturforschung in Germ.-rom. Mon. schr.* II (1910) 257 vlgg. Dez., *Künstlerische Form der deutschen Romantik in Neophil.* IV, 115 vlgg. Zijn *Gehalt und Gestalt im dichterischen Kunstwerk* brengt de *Synthese* van DILTHEY en WÖLFFLIN; *Erleben en Erlebnis* voor en na; Kap. IV over *Der Dichter und seine Weltanschauung*. Vgl. *G. R. Ms.* 12 (1924) 380.
- 8) Zie daarover DILTHEY, *Ges. Schr.* IV 528 vlg. Zelf is D. van oordeel: „Was der Mensch sei, sagt nur die Geschichte” (529).
- 9) Uit *Die Geburt der Tragödie* (1872). Zij komt overigens ook al voor bij FR. SCHLEGEL. Zie RICARDA HUCH, *Blütezeit der Romantik* (1920) 81. Zie verder de artt. van H. SPITZER in *Zs. f. Ästh.* I (1906).
- 10) Zie WALZEL a. art. in *Neophil.* IV. — Het begrip „Einführung” beheerscht geheel de *Ästhetik* van TH. LIPPS (1903, 2e Aufl. 1914). Zie daarover ook MEUMANN, *Ästhetik der Gegenwart*³ (1919) 52 vlgg. — De genoemde tegenstellingen bij LIPPS, WÖRRINGER, SCHMARSOW, WÖLFFLIN, RIBOT, KUBERKA. De laatste in *Neue Jahrb.* 52 (1923) 20 vlgg.; RIBOT in *Essai sur l'imagination créatrice* (1900) 4e ed. (1914) 147—184. Zie verder WALZEL, *Wechselseitige Erhellung der Künste* (1917); O. WULFF in *D. L. Zg.* Dec. 1918.
- 11) L. CAZAMIAN, *L'évolution psychologique et la Littérature en Angleterre 1660—1914* (1920): ... la succession régulière de deux dominantes générales, deux tonalités, respectivement intellectuelle et émotionnelle” ... (p. 6). Verder p. 262 vlgg. Vgl. ook B. FEHR in *Beibl. Anglia* 1921, 241 vlgg.
- 12) WALZEL a. w. Hij bespreekt daar allerlei voorgangers: o. a. HEMSTERHUIS; en neemt als uitgangspunt voor eigen ideeën WÖLFFLIN's *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915). „Ich rufe nach einer Erhellung der Betrachtung von Poesie durch die Betrachtung der bildenden Kunst” ... (S. 41). Vgl. „Nachwort” 89: hij wil ook hier „einem mehrdeutigen Begriff den festen Sinn eines Schlagworts schenken”. — WULFF gaf in a. art. *D. L. Zg.* gewichtige kritiek op WALZEL's boekje. — Een aardige satire op de dwaze overdrijvingen van deze en dergelijke nieuwigheden in *D. Kunst u. Dekoration* Juli 1919.
- 13) Zie bij ons den lofzang van H. WOLF op BERTRAM's „liefdevol indringende intuïtie”, als „geheel nieuwe methode van letterkundige geschiedschrijving, die zich allengs baan breekt”, *Groot-Nederland* Febr. 1920. — Over GUNDOLF's *Goethe* gaf het tijdschrift voor lit. gesch. *Euphorion* een afzonderlijk deeltje, waarin allerlei critici aan het woord komen (1921, „Gundolf-Heft”).
- 14) B. v. van L. PFANDL in *Arch. f. neuere Sprachen* Bd. 137, 223, naar aanl. v. WALZEL's boekje over R. HUCH. Zie ook kritiek van den classicus H. SCHNEIDER, hoezeer deze anders geneigd blijkt, zich niet weinig naar den nieuwen eisch te voegen. *N. Jahrb.* Bd. 49 (1922) 89 vlgg. Ook het Fransche tijdschrift *Revue de litt. comparée* meent al eens te moeten opkomen voor het historisch onderzoek. *Ann.* 4 (1924) 131 vlgg.
- 15) *D. L. Zg.* 1921, 481 vlgg.

- 16) J. KÖRNER in *N. Jahrb.* 49 (1922) zeer gunstig over WALZEL's vervolg op SCHERER's *Gesch. d. D. Lit.*; daarbij den wensch aanhalend van WÖFFLIN naar een kunstgeschiedenis zonder namen. WALZEL plaatste alle niet strikt noodige feiten in het register. Maar de bezadigd oordeelende PFANDL vindt in a. art. ook R. HUCH's boek over de romantiek onbruikbaar, voor wie de stof niet reeds kent uit de ouderwetsche beschrijvingen. En KÖRNER zelf waagt elders de opmerking: „Es wird etwas viel philosophiert von den Vertretern der Literaturwissenschaft". *Lit. bl. germ. u. rom. Philol.* 39, 217.
- 17) R. UNGER, die in 1911 met zijn *Hamann und die Aufklärung* wel bewees, dat oude en nieuwe methode niet zoo volstrekt elkaar behoeften uit te sluiten, had reeds in 1908 (*Philos. Probleme i. d. neueren Lit.-wiss.*) sterk aangedrongen op psychologische analyse; K. GROOS, die met zijn leerlingen den „Phantasie-typus" van enkele der grootste dichters onderzocht (MEUMANN, *System d. Asth.*³ 15), meent (*D. L. Zg.* 1922, 553 vlgg.) dat psychologische eigenaardigheden van aanleg nog de aandacht verdienen vóór de „Weltanschauung", omdat wijsgeerige kijk en artistieke productie beide daardoor worden beheerscht. — CAZAMIAN geeft op grond van een zeer uitgebreid onderzoek van sociaal en zedelijk leven eenerzijds, van psychologische analyse der litteraire werken — „procédé subjectif" — anderzijds, als lit. gesch. een synthetische voorstelling van „la lutte d'un rythme psychique essentiel contre les résistances ou les complications même d'un milieu humain et physique dans lequel il doit s'affirmer"; a. w. 7. Als een goed Engelsch voorbeeld van psychologische analyse der literatuur noemt hij (p. 3) NEILSON, *Essentials of Poetry* (1912), dat mij onbekend bleef. — De algemeene psychologische theorieën over kunst en kunstenaar, aesthetica en poëtië, laat ik rusten; zij zijn ten deele natuurlijk ouder dan de practische litt.-hist. toepassing.
- 18) Een fanatiek nieuwlichter weet zelfs bij het „gestalten" van den „mythos" Notker Labeo, de theorieën van FREUD en — EINSTEIN te pas te brengen. Althans volgens den recensent in *D. L. Zg.* 1922, 801 vlgg. — Mooi artikel van CAZAMIAN, *La psycho-analyse et la critique littéraire* in *Revue de litt. comp.* 4 (1924) 449 vlgg. F. CLARKE PRESCOTT, *The poetic mind* (N. York 1922), voor psycho-analyse in de literatuurwetenschap van belang, ken ik alleen uit besprekingen in tss.
- 19) Zie beide aangeh. artt. v. KÖRNER; en F. HOEBER in *Neue Jahrb.* 43 (1919) 139 vlgg. Hier zeker ook invloed van G. TH. FECHNER, *Vorschule der Ästhetik* (1876; 2e Aufl. 1897—8). — Over „ontwikkeling" en „vooruitgang" in kunst en literatuur ook belangrijke bladzijden bij B. CROCE, *Estetica come scienza dell' espressione* (1901) 5a ediz. (1922) 146—152.
- 20) Van B. FEHR (1921).
- 21) Het citaat vond ik bij H. SCHÖFFLER in *Engl. Studien* 58 (1924) 302. Hij zegt daar ook: „Von der Sprach- und Literaturwissenschaft zur Kulturwissenschaft ist der „dernier cri" unserer Disziplinen".
- 22) MERKER, *Der Ausbau der deutschen Lit.-gesch.* in *N. Jahrb.* 45 (1920) 63 vlgg.
- 23) FR. BRIE, *Aesthetische Weltanschauung in der Literatur des 19ten Jahrhunderts* (1921).
- 24) VOSSLER, *Dante als religiöser Dichter* (1921).

- 25) Naar een bespreking van F. WAGNER, *Kunst und Moral* (1917) in *D. L. Zg.* 1920, n^o. 6.
- 26) P. KOHLER, *La littérature personnelle* (1918) volgens *Lit. bl. f. germ. u. rom. Phil.* 1920, 193.
- 27) Bij een Duitscher vonden wij kort vóór dien strijd zelfs de meening, dat de kunstige stilistische spanning van M.'s *Paradise Lost* door onbewusten invloed van kerk en levensbeschouwing bij de puriteinen haar hoogste ontwikkeling zou hebben bereikt. *Engl. Stud.* 51, 132.
- 28) Fr. A. POMPEN, *Recent theories about Milton's personality* in *Neophil.* 7 (1922) 272 vlgg.
- 29) Zie PHELPS, *The beginnings of the English Romantic Movement* (1893); J. WALTER GOOD, *Studies in the Milton tradition* (1915); B. FEHR in *L.bl. germ. rom. Phil.* 1918, 312 vlgg. — Ik kan natuurlijk niet ingaan op de kwestie van MILTON's meer of minder afwijken van de gereformeerde belijdenis. Anders dan Dr. M. VISSER, *Milton's Prozawerken* (1911), blijf ik hem vooralsnog althans als „puritein" beschouwen.
- 30) Al de andere nieuwere publicaties over MILTON vermeld ik niet; ze zijn gemakkelijk te vinden in en door middel van de bekende tss. Slechts noem ik nog den Franschman D. SAURAT.
- 31) E. TROELTSCH, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1912), III Kap.: Der Protestantismus (S. 427—964). M. WEBER, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I* (1920), S. 84—206: Die Berufsethik des asketischen Protestantismus. Het is jammer, dat Sch. zich niet meer naar Tr. en minder naar W. heeft gericht; want de eerste toont grooter kennis, beter begrip en onpartijdiger waardeering van calvinisme en puritanisme dan de laatste.
- 32) In 1719. Zie daarover *Realencykl. f. prot. Theol. u. K.* 16, 346.
- 33) Kennelijk staat ook hier Sch. weer onder invloed van WEBER, die S. 95 — zelf weer naar DOWDEN, *Puritan and Anglican* — spreekt van „grundsätzliche Abwendung von aller Sinnenkultur". Fama crescit eundo!
- 34) W. F. SCHIRMER, *Antike, Renaissance und Puritanismus. Eine Studie zur engl. Lit.-gesch. des 16 u. 17 Jahrh.* (1924).
- 35) Oude Engelsche bijbelverklaringen, die ik er op nasloeg, reppen er zoo min van als onze kantteekenaars. En de mooie predikatie van CALVIJN zelf over deze verzen — *Opera ed. Corp. Reform.* T. LII 369—382 — wijst ook met geen woord op zulk een toepassing.
- 36) De echt-puriteinsche autobiographie was de oorsprong van den nieuwen roman, en „gab in praxi reichste Anregung für alle Literaturgattungen", erkent hier niettemin SCHIRMER.
- 37) Het Lutheranisme; niet zoozeer LUTHER zelf, ondanks zijn vermaarde „Tischrede" *Von Comoedien*. „Ich bin nicht der Meinung, dass durch's Evangelium sollten alle Künste zu Boden geschlagen werden und vergehen, wie etliche Abgeistliche fürgeben, sondern ich wollte alle Künste gern sehen im Dienste Des, der sie gegeben und geschaffen hat," verklaarde hij toch. 't Citaat dank ik aan den doopsgezinden hoogleeraar S. MULLER, *Leeredenen* (1836), Voorberigt 14. Dat L. in zijn opvattingen over literatuur vrijwel „puriteinsch" was, zegt ons ook de Duitsche lit.gesch. Zie bv. SCHERER, *Gesch. d. D. Lit.* E. ROETHE, *Luthers Bedeutung für die D. Lit.* (1918) kon ik niet raadplegen.

- 38) De beteekenis van de Nedl. literatuur der 17de eeuw voor Duitschland is bekend genoeg. Zie o. a. TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang*² III 547—558. Voor Zweden zie: SCHÜCK och WARBURG, *Illustrerad Svensk Litteraturhistoria*, 2a uppl. (1912—1916). En vooral WRANGEL, *Sveriges litterära Förbindelser med Holland särdeles under 1600-talet* (1897). Voor Denemarken, behalve wat WRANGEL ook daarover mededeelt: HANSEN, *Illustreret Dansk Litteratur Historie*, 2en Udg. (1902). Ook in het kleinere *Laerebog i den Danske Litt. Hist.* (1902) van K. MORTENSEN vindt men nog een hoofdstuk „Ortodoxi og tysk-hollandsk Renaissance”.
- 39) In de Voorreden van zijn uitgave van J. DE DECKER's *Rymoeffeningen* (1726) belooft hij „binnen dit lopende jaer” onder meer het vierde stuk van zoodanig werk, dat ik echter tevergeefs in bibliotheken heb gezocht.
- 40) Zie zijn Vertelling: *Het Verdrag, vóór Mengelingen in Proze en Poëzy* (1783). J. H. KOENEN spreekt van een door V. A. „nagelaten wijsgeerig betoog over den laatsten grond en het hoogste doel van de beoefening aller kunsten en wetenschappen voor den Godzoekenden mensch”. *H. van Alphen* 21—22.
- 41) Ook de beschrijvers onzer Vaderlandsche kerkgeschiedenis steunen meestal, of ontzien althans, dit litt.-historische vonnis over tal van verdienstelijke, plichtgetrouwe predikanten. Als uitzonderingen ken ik slechts een enkele biographie, en de algemeene werken van Dr. G. J. VOS AZN., die in zijn *Gesch. d. Vad. Kerk* (2e dr. 1888) en in zijn *Amstels Kerkelijk Leven van de eerste 60 jaar der Vrijheid* (1903) meermalen toont, onafhankelijk te willen oordeelen, als geestverwant, die zelf onderzocht. Dit, wat betreft VONDEL. Ten opzichte van CATS volgt hij nog de liberale traditie; ook tegenover HUYGENS is hij onbillijk, vermoedelijk omdat hij hem te weinig kende uit eigen lectuur.
- 42) TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang*² V 141; I 67. En eerste uitg. V 87, Vgl. III 350: „dat in ons land het oordeel over kunst zich maar uiterst zelden heeft kunnen losmaken van godsdienstige en staatkundige partijdigheid, en dat alzoo de meer wereldsche tegenstanders van het streng dogmatisch geloof, uit den aard der zaak tot de Renaissance-poëzie overhellend, de Zeeuwsche school alleen reeds om haar stichtelijk karakter minder konden waardeeren.”
- 43) Deze dingen bij B. J. BUITENHOF, *Bijdrage tot de kennis van C. Huygens' letterkundige opvattingen* (diss. Gron. 1923).
- 44) Ik doel op Dr. EYMAEL, *Huygens' Hofwijck* (2e dr. 1920) vs. 1518. Zie over *Ghebr. en Onghebr. v. 't Orghel*: N. C. KIST in *Arch. v. Kerkel. Gesch.* X (1840) 264 vlgg. — TE WINKEL a. w. IV 73 meent, dat H. grootendeels om den verkeerden indruk, door dit boek gewekt, weg te nemen, een volgend jaar zijn gedichtje aan TESSELSCHA tegen de mis schreef. — Ik herinner hier ook aan de meening van denzelfde geleerde, dat H. in zijn zedeprint *Een goet predikant* „de geestdrijvers zijner dagen hekelt” (a. w. III 368); terwijl ons daar juist treft, dat H. den predikant ten plicht stelt, waar godsdienst en waarheid gevaar loopen door der vorsten beleid, „brand” en „verraad” te roepen, uit gehoorzaamheid aan Hooger Gezag.
- 45) TE WINKEL a. w. IV 89, 96.
- 46) JONCKBLOET, *Gesch. N. Lk.*³ IV 21.
- 47) TE WINKEL a. w. IV 70.
- 48) Daartegenover VAN ALPHEN's *Gedigten voor Elize*, met Inleiding, in *Mengelingen in Pr. en P.*

- 49) 't Uitvoerigst, maar op zijn bekende oncritische manier, handelde hierover nog SCHOTEL in *Tilburgsche Avondstonden* (1850).
- 50) G. BROM, *Vondels Bekering* 50, Aantt. XXXV—VI; 70, 78, XXXIX, n. 90. Ook B. bevreedde het, dat zijn held, een *uitzondering* makend met zijn gewijde spelen, altijd den mond vol had van „stichtelijk tooneel”, zonder ooit de dagelijks aan de orde zijnde vuile stukken af te wijzen. Ibid. 56.
- 51) VAN HAMEL, *Zeventiende-eeuwsche Opvattingen en theorieën over Lit. in Ndl.* 56 vlgg.
- 52) Zie *Die Urkunden über Rembrandt* door Dr. HOFSTEDE DE GROOT. En mijn spoedig te wachten boek over DULLAART.
- 53) VONDEL spreekt éénmaal van zijn luit-spelen. LEENDERTZ, *Lever v. V.* 64. Over HOOFT's liefde voor zang, BRANDT, *Leven v. H.*, ed. MATTHES, 55.
- 54) Zie DUKER, *Gisb. Voetius* I 108, II 350—1.
- 55) De verwisseling en vereenzelviging van drama en tooneel, reeds door VONDEL ijverig begaan, blijft hardnekkig stand houden in onze lit. gesch. Zelfs KALFF vindt de onderscheiding van lezen en spelen dwaas. *Lit. en Toon. te Amst. i. d. 17e E.* 158. Maar wie zich door den 17de-eeuwschen Gereformeerden theoloog noch door den 19de-eeuwschen Gereformeerder philoloog wil laten overtuigen, kan bij vele anders-denken, van de oudsten tot de nieuwsten, een dergelijke scheiding vinden; bij SAINTSBURY, of MAX DESSOIR, of ARISTOTELES, of anderen. SAINTSBURY, *Hist. of Criticism* III 34; DESSOIR, *Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 338 vlgg.; ARISTOTELES, *Poetica* tekst-ed. EGGER (Paris 1878) p. 13.
- 56) *Economische Liedjes* I (1781), Opdracht en Voorrede. Voor den geest dezer liederen, zie b.v. I 89 vlg., 193 vlg.
- 57) W. DE CLERCQ zoekt zelfs in VONDEL's heftigheid op politiek en godsdienstig gebied en in zijn Roomsch-worden de oorzaak van de weinige eer, die de poëzie ten onzent geniet. *Verh. invloed vreemde letterk.* (1824) 45 vlg. — Niet alles, wat VONDEL's tegenstanders inbrachten, wil ik verdedigen. Allerminst, al wat anoniem verscheen; maar ook niet alle redeneering van met open vizier strijdende voormannen. Men moet rekening houden met de opvatting en de leer der rhetorica in de oudere eeuwen; overreden was het doel, meer dan bewijzen. Men taste de argumenten samen, alsof het meer op getal dan op gewicht aankwam. En men hechte aan een formeele sluitrede meer waarde dan wij doen. Daarom heeft het weinig zin, enkele zwakke zetten der tegenpartij uit te stallen; het vereischt anderszins buitengewonen durf, VONDEL's tegenzetten voor orakels uit te geven. Men moet trachten onpartijdig het geheel te overzien. En wie dat doet, zal ongetwijfeld moeten besluiten, dat Vondel althans in *het betoogen* het zwakst staat.
- 58) HOOFT, *Brieven* ed. Van Vloten, IV 182.

